POEZJA ATANASA DAŁCZEWA INACZEJ

Georgi Minczew
University of Lodz

READING ATANAS DALCHEV DIFFERENTLY. A review of: Rikev, Kamen. *"Because It Is Hidden..." The Christian Worldview in the Works of Atanas Dalchev*. Lublin: UMCS Press, 2020, 340 pp. ISBN 978-83-227-9424-1. [In Bulgarian: *"Защото е на скрито..." Християнският светоглед в творчеството на Атанас Далчев*. Lublin: UMCS, 2020, 340 стр.]

Keywords: Atanas Dalchev, Kamen Rikev, Bulgarian literature, 20th-c. poetry, Christian worldview

Poezja Atanasa Dałczewa (1904–1978) jest w Polsce znana i nieznana. Znana o tyle, o ile większość jego wierszy i tzw. krótka proza zostały przełożone: tłumaczenia są rozproszone w pismach literackich i antologiach, a w 1981 roku wydano tom wierszy autorstwa Dałczewa[1]. Nieznana – ponieważ nie była obiektem szczególnego zainteresowania krytyków i historyków literatury: wyłączywszy tekst młodego Wojciecha Gałązki i kilka stron poświęconych Dałczewowi w *Historii literatury bułgarskiej* Teresy Dąbek-Wirgowej[2]. Jedynej poważniejszej próby krytycznego odczytania twórczości bułgarskiego poety w kontekście życia literackiego Bułgarii doby komunizmu dokonał Edward Możejko[3].

Perypetie życiowe Atanasa Dałczewa i wieloznaczne przesłania jego twórczości od dawna stanowią w bułgarskiej tradycji literackiej cel wielokierunkowych ocen: tak w okresie międzywojennym, jak i w latach komunizmu, a szczególnie po 1989 roku. Poeta nie był ulubieńcem krytyki – jego twórczość odrzucano z racji jej *przedmiotowości*, *spekulatywności*, *bytowości*, pogardliwie nazywano ją *poezją filozoficzno-seminaryjną*. Niektórzy krytycy

1 A. Dałczew. *Poezje*. Przeł. A. Kamieńska, J. Zych, W. Gałązka i in., ss. 90 (Dalczew 1981).

2 Galazka 1974; Dabek-Wirgowa 1980: 206, 230–232.

3 W szwedzkich *Uppsala Slavic Papers* (Mozejko 1986: 85–96). Wnikliwy komentarz, poświęcony krytyce literackiej Dałczewa opublikował Wojciech Gałązka (Galazka 1983: 260–267).

widzą w wierszach Dałczewa także głębsze warstwy metafizyczno-filozoficzne, uniwersalny humanizm itp., a w pewnych studiach akcentuje się *elementy religijne* w twórczości poety, jednak głosy te są zagłuszane twierdzeniami odmawiającymi jej religijności na rzecz *humanizmu*, *panteizmu* i *metafizyki*, skrytych w tekstach autora.

Wydaje mi się, że problemy związane z niezrozumieniem poezji Dałczewa wynikają tak z zajmowanego przez nią we współczesnej liryce bułgarskiej miejsca, jak i pragnienia licznych krytyków, by odczytać wiersze i prozę aforystyczną Dałczewa w świetle własnych fascynacji ideologicznych. Atanas Dałczew nie wpisuje się w żaden z kierunków literackich międzywojnia. We wczesnych utworach, z lat 20. i 30. XX wieku, odrzuca poetykę symbolizmu, prowokując reakcję ze strony jej obrońców. Po II wojnie światowej poeta świadomie odwraca się od narzucanych sztuce dogmatów realizmu socjalistycznego. Przekaz religijny jego wierszy pozostaje niezrozumiany lub odrzucony, albo też przypisuje mu się cechy właściwe raczej poszukiwaniom duchowym krytyków, a nie ich twórcy: religijność poezji Atanasa Dałczewa zostaje zaprzeczona i przedstawiona jako *wczesny, przeszły już etap twórczości* bądź poddana analizom w ramach modeli obcych jego światopoglądowi: od zachodnioeuropejskiego egzystencjalizmu po buddyjską nirwanę.

Książka Kamena Rikeva jest śmiałą próbą analizy twórczości poety przez pryzmat prawosławnego postrzegania świata. Epitet *śmiała* nie jest przesadzony – w swojej analizie Autor, podobnie jak obiekt jego badań, stoi na uboczu tak charakterystycznych dla inteligencji bułgarskiej: nihilizmu religijnego i duchowego eklektyzmu, prowadzących do otwartego (ateizm) lub skrytego (zakulisowy) braku wiary. Braku wiary, bezceremonialnie atakującego tradycyjną religię Bułgarów – prawosławie. Kamen Rikev otwarcie odrzuca podobne podejście i ogłasza niemożność zrozumienia twórczości Dałczewa, jeśli nie spojrzeć przez pryzmat prawd istotnych dla teologii prawosławnej, jak: marność materii, stosunek duszy do Absolutu, grzech, przebaczenie i odkupienie. Przygotowanie teologiczne Autora jest solidne: swobodnie komentuje teksty biblijne, z których szczególnie bliskie są mu pisma św. Pawła; demonstruje znajomość klasycznych dzieł Świętych Ojców, m.in. św. Jana Złotoustego, Pseudo-Dionizego Areopagity, św. Jana z Damaszku, także dwudziestowiecznych studiów teologów zachodnioeuropejskich, greckich i rosyjskich (Władimir Łosski, Alexander Schmemann, John Meyendorff, John Romanides, Kallistos Ware, Andriej Kurajew). Przeżywanie tradycji chrześcijańskiej pozwala Kamenowi Rikevowi szukać w twórczości Dałczewa organizującego ją jądra egzegetycznego, wyjaśniającego głębokie przemyślenia poety. Jądrem tym jest wiara chrześcijańska czy też ściślej: wiara chrześcijańska zachowana w tradycji prawosławnej. Jest to wielka zaleta monografii: niewielu jest bułgarskich badaczy – literatów, którzy by sobie postawili za cel przełamanie informacyjnego szumu powziętych

z góry ocen, odrzucających głębię religijną badanych tekstów, i odnalezienie źródła twórczego natchnienia w wierze[1].

Za i przeciw światopoglądowi Atanasa Dałczewa: takie wrażenie pozostawia lektura rozdziału pierwszego *Далчев отново и отново* (s. 7–39). Autor znakomicie orientuje się w literaturze krytycznej dotyczącej twórczości poety. Komentuje ją uważnie i z przekonaniem, że poszukiwania poszczególnych motywów religijnych, podejścia panteistycznego, problemów moralno-etycznych bliskich chrześcijaństwu nie mogą objaśnić wyjątkowości Dałczewa. Niezbędnym jest poszukiwanie skrytej w jego wierszach *pełni światopoglądu chrześcijańskiego*, którego cechy podstawowe należy według Kamena Rikeva widzieć w: przemijaniu świata materialnego i nieprzemijaniu zaświatów; życiu przed popadnięciem w grzech i odpowiedzialności człowieka za Boże stworzenie; walce z siłami zła, czyniącymi piekło w ludzkiej duszy jeszcze tu, na ziemi, przed śmiercią. Światopogląd ten, *ukryty w poezji i krótkiej prozie Dałczewa* jest nierozerwalnie związany z *duchowością wschodniochrześcijańską, dziś utożsamianą głównie z prawosławnym systemem wartości i dogmatyki, a zwłaszcza z cechami szczególnymi bizantyjskiej intuicji teologicznej, które w kontekście XX w. zarysowują szereg różnic w twórczości autorów Europy Zachodniej i Ameryki, również uważanej za chrześcijańską* (s. 18–19).

Rozdział II, *Далчев християнинът* (s. 41–105), nie jest szkicem biograficznym poety. To raczej *biografia wiary*, w której przedstawiono i skomentowano fakty z życia poety, świadczące o odebranym przezeń religijnym wychowaniu w latach dziecięcych, chrześcijańską pobożność w latach poprzedzających II wojnę, dążenie do obcowania z Absolutem w trudnym okresie wojującego ateizmu po wojnie, wątpliwości twórcze i strach przed ideologiczną machiną komunizmu. Nie waham się napisać *strach*. Jeśli w okresie międzywojennym Dałczew nie eksponował wprost światopoglądu chrześcijańskiego, skoro będąc chrześcijaninem unikał w swej twórczości wszelkich deklaracji, to po 1944 roku skrywał go jeszcze głębiej, a nawet w pojedynczych wypowiedziach i krótkich prozatorskich fragmentach wyrażał swoją *niewiarę*, a nawet *ateizm*. Kamen Rikev twierdzi, że jest to przejaw tzw. kryptochrześcijaństwa, właściwego dla krajów byłego obozu socjalistycznego. Godząc się z tym określeniem dodałbym, że pozycja Dałczewa to także swoiste *szaleństwo dla Chrystusa* (ros. *юродство*): bezustannie pytany i przepytywany przez przyjaciół i znajomych o istotę swojej twórczości, nie mógł wiedzieć, kto z nich napisze później donos, i – na wzór

1 Jak ma to miejsce w przypadku polskiej bułgarystki bułgarskiego pochodzenia Galii Simeonovej-Konach, która w chrześcijaństwie postrzega klucz do rozumienia twórczości bułgarskiego symbolisty Nikołaja Liliewa (Simeonova-Konach 2001). Kamen Rikev zna tę monografię; twierdzi, że posiada ona *niewątpliwą wartość poznawczą i metodologiczną*, a w swoich poszukiwaniach *opiera się na osiągnięciach Simeonovej-Konach w zakresie tego szczególnego działu bułgarskiego literaturoznawstwa* (s. 33).

ruskich i rosyjskich szaleńców Chrystusowych powtarzał rzecz wręcz przeciwną: nie jestem religijny, jestem niewierzący, w mojej poezji nie ma chrześcijaństwa, a tylko elementy etyczne, jedynie zewnętrznie bliskie moralności chrześcijańskiej. Niezgodę na atmosferę prześladowań totalnych i ideologiczne tępienie wiary Dałczew prawdziwie ukazuje już zza grobu: w testamencie zarządza swój pochówek w rytuale chrześcijańskim, co dezorientuje działaczy oficjalnego Związku Pisarzy, a niektórzy autorzy, deklarujący uprzednio wobec poety uczucie przyjaźni, tak żądni prawdy o istocie jego religijności, obawiają się uczestnictwa w egzekwiach oraz w pogrzebie...

Opublikowane w rozdziale II materiały (wspomnienia, korespondencja, cytaty z *Fragmentów* i in.) stawiają jeszcze jedno pytanie, związane ze słynnym *milczeniem* poety w okresie komunizmu. Wielu krytyków, zwłaszcza po 1989 roku (np. Swetłozar Igow) twierdzi, że po przewrocie komunistycznym Atanas Dałczew *przestał pisać* na znak protestu przeciw reżimowi i ideologizacji literatury na wzór sowiecki. Podobne stwierdzenia rozmijają się z rzeczywistością. Istotnie, do początku lat 50. poeta pozostaje bezrobotny, prześladowany przez katów krytyczno-literackich, jak Pantelej Zarew, utrzymuje liczną rodzinę parając się tłumaczeniami. Jednocześnie jednak jego przedwojenne tomiki zostają wznawiane, sam zresztą pisze nowe wiersze, wydaje słynne *Fragmenty*, uważane za wzór twórczości aforystycznej. W nowych wierszach (np. *Поет*) można dostrzec ukłon w stronę nowej władzy, gdzieniegdzie między wierszami przebija deklarowana miłość do zwyczajnych, wierzących w przyszłość ludzi (*Задните дворове*). Daleki jestem od posądzenia Dałczewa o przystosowanie się do konwencji epoki, nie czyni tego także Kamen Rikev, ale zdaje mi się, że bezstronna analiza wierszy powstałych w latach 60. i 70. XX wieku odkryłaby osobowość bardziej ludzką, zgniecioną przez rzeczywistość, zasady i kompromisy, daleką od idealizowanego przedstawienia spiżowego pomnika niezłomnego twórcy. Co zresztą nie umniejsza walorów twórczości Dałczewa i pozostaje w zgodzie z jego światopoglądem słabego, przepełnionego wątpliwościami chrześcijanina.

Rozdział III – *Религиозната проблематика у ранния Далчев* (s. 107–150) potwierdza wcześniejsze obserwacje Kamena Rikeva. I w poezji (tryptyk *Мистическа вечер*), i w krótkiej prozie (*Приказка*), i w pracach krytycznych (artykuł *Религиозното чувство в българската лирика*) *widać głęboką wrażliwość na kwestie wiary* (s. 118). Bardzo dobre wrażenie robi opis problematyki religijnej w czasopismach *Изток* i *Стрелец* (s. 118–137), gdzie Dałczew publikował przed wojną. Wezwania do duchowego odnowienia społeczeństwa na wzór wschodnich i zachodnich religii i wyznań, stygmatyzacja prawosławia jako wiary ‘martwej’, zastałej w niezrozumianym rytuale demonstrują duchowe bezdroża bułgarskiej inteligencji doby międzywojnia, bezdroża, na tle których zdeklarowana religijność

Dałczewa, w odróżnieniu od skrytego w dojrzałych utworach chrześcijańskiego postrzegania świata, jest w pełni zrozumiała.

W kolejnych rozdziałach: trzecim, czwartym, piątym i szóstym (*Умиращият свят*, s. 151–189; *Проявленията на любовта*, s. 191–230; *Чудесното според Далчев*, s. 231–250; *Богословският камък на Атанас Далчев*, s. 251–273) Kamen Rikev odkrywa poszczególne elementy światopoglądu poety takiego, jakim jest głównie w okresie jego dojrzałej twórczości. Stosunek do kosmogonii chrześcijańskiej i marności stworzenia pozostaje w zgodzie z tradycją prawosławną: świat nieuchronnie się rozpada, za co winę w całości ponosi człowiek. Zbawienie, nadzieja spoczywa w miłości, rozumianej jako bezinteresowna wzajemność między zawsze konkretyzowanymi obiektami – wyrażana w tak ukochanej przez Dałczewa poetyce przedmiotowości. Tak jest i z cudem: kryje się w codzienności i jest świadectwem obecności Absolutu, nieosiągalnym przez kruchą materię. Tu podjęto też inne kwestie, związane z dogmatyką chrześcijańską, świadomie utajnione w *podejściu postapofatycznym* (wprowadzony przez Rikeva bardzo zręczny termin) w wierszach dojrzałego Atanasa Dałczewa: aporia duch – materia, istota poznania Boga jako rezultat wglądu w dzieło stworzenia, poczucie grzeszności i winy jako drogi do zjednoczenia z Bogiem itd. W tym miejscu podzielę się wątpliwością dotyczącą analizy utworu *Метафизически сонет* (*Sonet metafizyczny*, s. 264–268). Chciałoby się ustrzec Autora przed powziętym z góry stwierdzeniem, jakoby ciało zostało stworzone, aby służyć duszy. Z teologicznego punktu widzenia rzeczywiście tak jest, przy jedności duszy i ciała obstaje i św. Paweł Apostoł w Pierwszym liście do Koryntian. Ale czy tak jest u Dałczewa? Pozwolę sobie przywołać jedną ze strof tegoż utworu:

> Какво ще му дадеш в награда за това?
> Когато отлетиш във блясък и във слава,
> неблагодарнице, ти тук ще го оставиш!

Według Pisma Świętego ciało po Zmartwychwstaniu ulegnie przeobrażeniu, ma ono swoje miejsce w zaświatach, ale jako *inne*, *przeobrażone ciało*. U Dałczewa wyniosła dusza pozostawia ciało w świecie i rusza w długą drogę przez eony do Absolutu (jeśli użyć języka gnostyków). Ślady właśnie dualizmu gnostyckiego widzę w *Sonecie metafizycznym*. Możliwe, że są rezultatem wciąż jeszcze nieukształtowanego ostatecznie chrześcijańskiego światopoglądu Dałczewa (wiersz ukazał się w 1927 roku). Jeśli istotnie tak jest, to należy to wyjaśnić. Zdaje mi się, że podejście chronologiczne do chrześcijańskiego oglądu świata w twórczości poety powinno zawierać elementy podejścia diachronicznego – analiza tylko na tym zyska.

Rozdział ostatni, *Защото е на скрито… Християнски светоглед и литературен процес* (s. 275–288), to swoista pointa monografii Kamena Rikeva. Nie mogę nie zgodzić się

z jej zakończeniem: *Atanas Dałczew ukazał nie tylko możliwość odzwierciedlenia światopoglądu chrześcijańskiego w wytwornych formach sztuki świeckiej... Jego twórczość w najbardziej bezceremonialny sposób zniosła „granice między sacrum i profanum", by przypomnieć, że stworzenie leży w grzechu i marności, ale może też doznać zbawienia – oświecone i przeniknięte przez Absolut* (s. 288).

Monografia Kamena Rikeva ma doniosły charakter i z pewnością przyczyni się do nowego odczytania poezji wielkiego poety bułgarskiego Atanasa Dałczewa przez pryzmat światopoglądu chrześcijańskiego, skrycie obecnego w całej jego twórczości.

References

Dabek-Wirgowa 1980: Dabek-Wirgowa, Teresa. *The History of Bulgarian Literature*. Warsaw: Ossolineum 1980. [In Polish: Dąbek-Wirgowa, Teresa. *Historia literatury bułgarskiej*. Warszawa: Ossolineum 1980.]

Dalczew 1981: Dałczew, Atanas. *Poezje*. Transl. by A. Kamieńska, J. Zych, W. Gałązka et al. Warszawa: PIW, 1981. [Original title in Polish.]

Galazka 1974: Galazka, Wojciech. "Atanas Dalchev. A Representative of the Anti-Symbolist Reaction." In *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN. Oddział w Krakowie*. Krakow, 1974. [In Polish: Gałązka, Wojciech. „Atanas Dałczew. Przedstawiciel antysymbolistycznej reakcji." *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN. Oddział w Krakowie*. Kraków, 1974.]

Galazka 1983: Galazka, Wojciech. *Tradition and Modernity: On 20th Century Bulgarian Literature*. Katowice: Slask, 1983. [In Polish: Gałązka, Wojciech. *Tradycja i współczesność : O literaturze bułgarskiej XX wieku*. Katowice: Śląsk, 1983.]

Mozejko 1986: Mozejko, Edward. "The Poetry of Atanas Dalchev." In Gustavsson, S. & A. Hult & L. Lönngren, eds. *Proceedings of the Second Bulgaro-Scandinavian Symposium*. Held at Kungälv, 9–15 August 1982. *Uppsala Slavic Papers*, vol. 13/1, Uppsala 1986: 85–96.

Simeonova-Konach 2001: Simeonova-Konach, Galia. *The Poet and the Lily. Christian Ideas in the Literary Output of Nikolay Liliev.* Warsaw: Aspra-JR, 2001. [Original publication in Bulgarian: Sofia: Ab, 1999. In Polish: Simeonova-Konach, Galia. *Poeta i lilia. Idee chrześcijańskie w twórczości Nikołaja Liliewa*, Warszawa: Aspra-JR, 2001.]